

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.32840/1813-338X-2023.2.1>**О. С. Ващук**аспірант кафедри теорії та історії держави і права
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ НАУКОВИХ ЗНАНЬ ПРО ЮРИДИЧНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У СИСТЕМІ ПРАВА

Питання про доцільність розкриття природи будь-якого правового явища – це основне питання в напрямі розуміння цього явища. Серед великої кількості правових інститутів навряд чи знайдеться багато таких, які торкалися би інтересів переважної більшості людей. Одним з них є інститут юридичної відповідальності. Про тягом останніх десятиріч юридична література збагатилася значним числом праць, що розглядають питання юридичної відповідальності. У будь-якому суспільстві вчинялися, вчиняються і, мабуть, будуть вчинятися діяння, які є неправомірними і, відповідно, вимагають застосування за такі діяння заходів державного примусу. Юридична відповідальність як одна із суттєвих ознак права і необхідний механізм його дії є одним із важливих засобів організації правильного його (належного) виконання приписів правових норм, попередження та припинення небажаної з точки зору закону поведінки суб'єктів суспільних відносин. Одним із найбільш значущих і складних інститутів сучасної української системи права є комплексний міжгалузевий інститут юридичної відповідальності, який можна розглянути з точки зору як матеріального, так і про цесуального права. Згаданий інститут як складний елемент вітчизняного права – це сфера єдиних, взаємозалежних нормативних передумов і цьому інституту притаманні всі системні властивості. Як складова частина матеріального права, комплексний міжгалузевий інститут юридичної відповідальності, незважаючи на всю свою складність та важливість для системи права нашої держави, є практично не дослідженим, оскільки більшість наукових досліджень юридичної відповідальності були здійснені на галузевому рівні. У статті досліджується юридична відповідальність як інститут права. Особливістю авторського підходу є визначення інституту із широких позицій, що включають позитивний та негативний аспекти. Автором виявляються ознаки інституту юридичної відповідальності, обґрунтовується його комплексний, міжгалузевий характер, а також регулятивно-охоронна природа.

Ключові слова: юридична відповідальність, інститут юридичної відповідальності, теорія юридичної відповідальності, позитивна та негативна (ретроспективна) юридична відповідальність.

Постановка проблеми. Юридична відповідальність відноситься до центральних категорій правознавства, має низку сутнісних особливостей, а також виняткову теоретико-методологічну та практичну цінність. Теорія юридичної відповідальності як самостійного елемента теорії права ґрунтується на об'єктивних підставах, які необхідно враховувати щодо будь-яких елементів проблематики юридичної відповідальності.

Актуальність дослідження проявляється в тому, що проблема юридичної відповідальності небезпідставно посідає одне із чільних місць в правовій науці. Але незважаючи

на значний масив досліджень, й досі не існує єдиної концепції для усвідомлення цих складних та, безперечно, багатовимірних явищ.

Зв'язок мети, функцій та принципів юридичної відповідальності зумовили неабиякий інтерес правознавців-науковців та плюралізм їх думок до даної правової категорії, наслідком чого стає неоднозначне трактування її поняття та видів. Проблематика юридичної відповідальності традиційно є однією з ключових у правовій науці, що не втрачає своєї актуальності й нині.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретична розробка загальних питань юри-

дичної відповідальності загалом та штрафної відповідальності простежується в роботах Л. Багрій-Шахматова, М. Бажанова, Б. Базильова, І. Галагана, Н. Гришина, В. Ключкова, В. Копейчикова, Д. Лук'янця, О. Підпригори, П. Рабіновича, Ю. Шемшученка та інших вчених.

Ознайомлення з юридичною літературою, присвяченою проблематиці юридичної відповідальності, свідчить про те, що досліджуване поняття тлумачить ся науковцями по-різному: як застосування; як правові відносини; як юридичний обов'язок; як політико-правовий стан; як несприятливі наслідки тощо. Таким чином, юридична відповідальність – одна з найскладніших та гострих тем сучасної юридичної науки. Беручи до уваги вищенаведене, актуальність даного дослідження є очевидним.

Мета статті полягає у розробці теоретичного обґрунтування і методичних рекомендацій щодо тенденцій розвитку наукових знань про юридичну відповідальність як одного з інститутів системи права.

Виклад основного матеріалу. В термін «відповідальність» подекуди вкладається різний зміст, але найбільш часто маються на увазі обов'язок та покарання. Розуміння інституту юридичної відповідальності традиційно дискутується. Для того, щоб визначитися з дефініцією або принаймні з підходами до неї в сучасному правовому полі, слід наблизитися до цього питання, розглянувши домінуючі сучасні погляди та концепції з цієї проблематики. Необхідно зазначити, що багато дискусій у юридичній літературі традиційно викликає трактування та аналіз так званої позитивної юридичної відповідальності.

Інститут юридичної відповідальності – це загальний, комплексний за змістом (що складається з норм різних галузей), своєрідний за структурою (що включає в себе інститути і цілу галузь), охоронний за призначенням, функціональний інститут права, що регулює деліктні відносини методом покарання правопорушників

Юридична відповідальність – важливий елемент правового регулювання суспільних відносин, суть якого полягає у цілеспрямованому впливі на поведінку особи за допомогою юридичних засобів, з метою упорядкування суспільних відносин, на дання їм системності і стабільності, уникнення різних загострень соціальних конфліктів, втілення принципів соціальної справедливості, підвищення рівня цивілізованості та культури суспільства.

Розглядаючи позитивну та негативну (ретроспективну) юридичну відповідальність, слід зазначити, що в сучасній юридичній думці

і, відповідно, в юридичній літературі сформувався кілька позицій щодо цього. Передусім, це позиції вчених, які: 1) категорично заперечують «двоаспектну» юридичну відповідальність; 2) не менш категорично констатують її наявність; 3) у своїх працях згадують про наявність негативної (ретроспективної) та позитивної юридичної відповідальності, не аргументуючи власного погляду з цього приводу. Виокремлення позитивної юридичної відповідальності у найбільш систематизованому вигляді являє собою: позитивна юридична відповідальність – це вид юридичної відповідальності, який має відповідну реакцією держави та суспільства на здійснене соціально корисне правомірне діяння особи у вигляді застосування різних заходів правового заохочення.

Негативна юридична відповідальність – це особливий вид юридичної відповідальності, що являє собою відповідну реакцію суспільства та держави на здійснення особою винного протиправного діяння в формі застосування до неї заходів державного примусу, серед яких заходи: особистого (позбавлення волі); майнового (штраф); організаційного (звільнення).

Ознаками інституту юридичної відповідальності називають: системність та відносна відокремленість; імперативний метод правового регулювання як основний і заохочувальний у вигляді додаткового; наявність двох протилежних типів правовідносин у предметі правового регулювання; публічно-правова природа інституту юридичної відповідальності; поліструктурність та міжгалузевий характер; наявність генетичних, координаційних та субординаційних зв'язків з різними елементами системи юридичної відповідальності та іншими елементами системи права; регулятивно-охоронна природа.

Резюмуючи вищезгадані ознаки, під інститутом юридичної відповідальності, на нашу думку, слід розуміти загальноправовий комплексний інститут системи права, представлений сукупністю норм різних галузей, що регулюють нормативно встановленому порядку методом влади та підпорядкування правові відносини, що виникають з правопорушень.

Теорія юридичної відповідальності як самостійний елемент теорії права ґрунтується насамперед на наступних об'єктивних підставах:

– приватна теорія юридичної відповідальності (і складові її проблемні питання) є самостійним напрямом для наукових досліджень;

– юридична відповідальність служить цілям охорони правопорядку та забезпечення

ефективної дії норм права у будь-якій із сфер суспільних відносин (у тому числі в економічній [1, с. 11]);

- юридична відповідальність – явище ретроспективного (негативного) плану та її здійснення можливе лише за наявності протиправного діяння, яке мало місце у минулому [2, с. 203] («полярну позицію щодо питання займає Ф. Бастіа [3, pp. 3–4, 47–48]);

- юридична відповідальність, незалежно від різновиду (галузевої приналежності) та процедури реалізації, завжди пов'язана з примусом (забезпечена ним);

- юридична відповідальність передбачає покладання додаткових позбавлень правопорушника, охоплює собою категорію покарання;

- при встановленні правової природи юридичної відповідальності слід враховувати її об'єктивне (нормативне) закріплення та суб'єктивне втілення у конкретних суспільних відносинах; статичні та динамічні властивості (факт наявності зв'язку юридичної відповідальності та суб'єктивного права ще в 1919 р. було встановлено У. Н. Хофельдом [4, pp. 229–238]);

- юридична відповідальність може розглядатися з різних позицій (як інститут права, як правовий засіб, як міра примусу, як суб'єктивний обов'язок тощо);

- у системі «близьких» правових категорій (заходи захисту, заходи оперативного впливу тощо) юридичну відповідальність необхідно виділяти виходячи зі змісту основної ознаки та спрямованості (призначення) останньої.

Як об'єкт (предмет) будь-якого правового дослідження юридична відповідальність повинна розглядатися як складова і комплексна правова освіта, проблематика якої охоплює кілька елементів:

- 1) загальну теорію юридичної відповідальності (систему знань про відповідальність у праві як загальнотеоретичної формально-юридичної категорії/конструкції: поняття, підстави, мета, завдання, принципи, функції, форми реалізації відповідальності тощо) – загальнотеоретичний блок питань;

- 2) теорії конкретних видів юридичної відповідальності (приватні системи знань про міжнародно-правову, конституційно-правову, кримінальну, адміністративно-правову, цивільно-правову та інші різновиди відповідальності) – приватновидовий блок питань;

- 3) практику встановлення (правотворчості), інтерпретації (тлумачення) та застосування (реалізації) конкретних видів юридичної відпо-

відальності, проблеми її ефективності та вдосконалення – практичний блок питань.

У процесі компаративних наукових досліджень зіставлення теоретичних і нормативно-правових особливостей, і навіть практичних результатів встановлення та застосування відповідальності у різних правових системах має проводитися з урахуванням об'єктивних знань про сутність та зміст відповідальності з урахуванням заздалегідь визначених критеріїв і орієнтирів (інтересів дослідника).

Розкриваючи сутність та зміст юридичної відповідальності з позиції теорії права, слід назвати її об'єктивні властивості, згідно з якими вона:

- у національній та міжнародно-правовій системі виявляється у сукупності спеціальних норм, що становлять інститут покарань (систему покарань);

- у механізмі правового регулювання втілюється в особливому охоронному правовому засобі (акті реалізації суб'єктивного обов'язку зазнати покарання або акт застосування права);

- пов'язана з негативною реакцією держави та інших суб'єктів права на протиправну поведінку;

- передбачає наявність певного роду та виду негативних санкцій, які можуть бути застосовані та застосовуються стосовно конкретних правопорушників;

- має розгалужену класифікацію, існування якої обумовлено необхідністю захисту цілої системи регульованих правом суспільних відносин;

- забезпечується спеціальними процесуальними (процедурними) механізмами власної реалізації;

- реалізується як у примусовій (уповноваженими суб'єктами), так і в добровільній (порушник права своїми діями зазнає обов'язок зазнати покарання) форми;

- має безліч інших значущих характеристик (породжує стан «покарання», може створювати обмеження щодо професійної (службової) діяльності і так далі).

Зазначені за текстом особливості проведення порівняльно-правових досліджень у сфері юридичної відповідальності можуть бути умовно поділені на великі групи: об'єктивні і суб'єктивні.

Об'єктивні особливості визначаються правовою природою юридичної відповідальності – її специфікою як інституту правничий та правового кошти у тих чи інших правових системах, реальними можливостями (здібностями) дослідника для досягнення істинного знання. Ці особливості формуються та діють безпосередньо, відповідно до закономірностей розвитку суспільства та його

правової сфери. Тому не слід забувати, що відповідальність – це явище, що відображає об'єктивну необхідність узгодження поведінки суб'єктів соціальної взаємодії.

Суб'єктивні особливості залежать від правової політики та концептуальної спрямованості (акцентуації) офіційної позиції та науково-дослідної думки в тій чи іншій державі, а також від конкретного дослідника (його уподобань та переконань). Не вдаючись у дискусію, відзначимо, що завданням кожного автора, який вивчає юридичну відповідальність, є виявлення та прийняття до уваги зазначених особливостей. При цьому названу об'єктивно-суб'єктивну дихотомію не слід абсолютизувати через відносність кордонів між її елементами (наприклад, об'єктивна недоступність досліднику закритих офіційних джерел про юридичну відповідальність може бути подолана його суб'єктивними діями, внаслідок яких останній отримує доступ до державної служби та відповідних джерел).

Поняття «юридична відповідальність» – основна дефініція всієї теорії відповідальності, її конструкція визначає місце і роль цього правового явища в системі права. Юридична відповідальність як інститут права складається з галузевих інститутів відповідальності.

У правовій доктрині до цього часу не сформовано уніфікованих та загально визнаних понять юридичної відповідальності та її видів за тими або іншими критеріями класифікації.

На думку П.М. Рабіновича, юридична відповідальність – це закріплений у законодавстві і забезпечуваний державою додатковий юридичний обов'язок правопорушника зазнати позбавлення належних йому певних цінностей [5, с. 190].

У свою чергу, І.А. Сердюк зазначає, що юридична відповідальність може бути визначена таким чином: це здійснюваний у межах правовідносин добровільно або за рішенням судового чи іншого юрисдикційного органу та забезпечений державою юридичний обов'язок правопорушника зазнати позбавлення певних цінностей, що йому належали [6, с. 34].

Приходимо до проміжного висновку, що юридична відповідальність має подвійну сутність, що надає змогу розкрити її у широкому та у вузькому значенні:

– у широкому (філософському) значенні поняття юридичної відповідальності визначається як ставлення особи до суспільства і до держави, до інших осіб з точки зору виконання нею певних обов'язків по відношенню до суспільства, держави або інших осіб;

– у вузькому (спеціально-юридичному) значенні юридична відповідальність інтерпретується як реакція держави на скоєне правопорушення.

Підбиваючи зазначений подвійний характер сутності юридичної відповідальності, хочемо наголосити на тому, що юридична відповідальність являє собою обов'язок особи пережити певні позбавлення державно-владного характеру, що передбачені законом за скоєне правопорушення. При чому юридична відповідальність характеризується і рядом ознак:

– по-перше, юридична відповідальність пов'язана із державно-владним примусом, оскільки вона передбачає виникнення відносин правоохоронного характеру, в якому зобов'язана сторона – правопорушник, вимушений підкоритися вимогам уповноваженої особи державі в особі компетентних органів держави або посадових осіб;

– по-друге, юридична відповідальність пов'язана із певними позбавленнями, які правопорушник повинен пережити. Це є об'єктивна властивість юридичної відповідальності, оскільки ці позбавлення настають як відповідна реакція держави на шкоду, що заподіяна правопорушником суспільству або окремій особі. Негативні наслідки можуть бути особистого характеру або майнового;

– по-третє, юридична відповідальність настає лише за скоєне правопорушення, при чому правопорушення є основою настання юридичної відповідальності;

– по-четверте, юридична відповідальність виникає не лише у випадку порушення правових норм, але і застосовується у суворій відповідності з ними, тобто застосування юридичної відповідальності до правопорушника можливе лише за умови дотримання певного процедурно-процесуального порядку, що встановлений законом.

Юридична відповідальність відрізняється від інших видів соціальної відповідальності формальною визначеністю, обов'язковим дотриманням правових норм, державним контролем за їх виконанням, застосуванням до правопорушника державного примусу, запобіганням правопорушенням та охороною правопорядку. Таким чином, вона забезпечує охорону особистих, соціальних благ та гарантує застосування інших охоронних правових інститутів [7 с. 23]

Однак, мусимо констатувати, що наразі немає єдиного вірного підходу до визначення поняття юридичної відповідальності, кожна із наукових

позицій має як свої переваги, так і недоліки. У той же час значна кількість поглядів на проблему юридичної відповідальності дозволяє більш змістовно та глибоко підійти до її вивчення та вироблення на цій основі більш-менш єдиного, універсального під ходу до визначення поняття «юридична відповідальність» [8, с. 14].

Наступною ознакою юридичної відповідальності, неохідною для розмежування її з іншими правовими інститутами, є державний осуд винної поведінки правопорушника. Тобто особа, визнана винною у скоєнні правопорушення, втрачає в очах держави, компетентних державних органів, виступає як порушник державної дисципліни. Крім того, це і втрата в очах суспільства, оточуючих. Але специфіка юридичної відповідальності – саме в державному осуді. Часто юридична відповідальність на цьому і закінчується, наприклад при застосуванні такого дисциплінарного стягнення, як догана.

Наступною ознакою юридичної відповідальності є її можливість і необхідність тільки за наявності обставин, які називаються підставами юридичної відповідальності.

Юридична відповідальність виникає в результаті порушення формально визначених правил або заснованих на них індивідуальних велінь. Це є правовою підставою юридичної відповідальності. При накладенні юридичної відповідальності фіксується порушення правова норма, а міра покарання визначається в межах встановленої для даного випадку санкції.

Фактичною підставою юридичної відповідальності є лише правопорушення, тобто акт такої поведінки, який представляє собою єдність внутрішньої (свідомості і волі особи) і зовнішньої дії. Це означає, що суб'єктом юридичної відповідальності може стати лише особа, яка порушила правові приписи і вчинила, таким чином, правопорушення.

Останньою важливою ознакою юридичної відповідальності є її формальна визначеність і процесуальний порядок реалізації.

Отже, проаналізувавши сформовані в юридичній літературі погляди на природу, сутність та зміст такого правового явища як юридична відповідальність варто відзначити, що вона розглядається як відповідальність за минуле (негативний аспект) та за майбутнє (позитивний аспект) [11, с. 14].

Таким чином, в юридичній літературі погляди вчених щодо поняття та сутності принципів юридичної відповідальності мають досить різновекторний та неоднозначний характер розуміння, що потребує їх відповідного переосмислення

та узагальнення. Це надасть змогу встановити загальні понятійні закономірності принципів юридичної відповідальності, на підставі чого можливо буде виокремити їх ознаки та аспекти сутності.

Висновки. Таким чином, аналізуючи зазначені погляди вченого, можливо підсумувати те, що юридична відповідальність є різновидом відповідальності соціальної, застосовується уповноваженими суб'єктами за скоєне правопорушення у юридично закріпленому процедурно-процесуальному порядку.

Отже, з урахуванням зазначених підходів до визначення сутності юридичної відповідальності, можна констатувати, що юридична відповідальність – це регламентована правовими нормами реакція з боку уповноважених суб'єктів на діяння фізичних або юридичних осіб (колективних суб'єктів), що можуть полягати у не дотриманні встановлених законом заборон, невиконанні встановлених законом обов'язків, порушенні цивільно-правових зобов'язань, завданні шкоди або збитків, виражена у застосуванні до осіб, що вчинили такі діяння, засобів впливу, які тягнуть за собою позбавлення особистого, майнового або організаційного характеру.

Безумовно, основною ознакою юридичної відповідальності є її державно-примусовий характер, який виражається в тому, що заходи відповідальності встановлюються державою в правових нормах, реалізація яких забезпечується примусом або силою держави. Застосування відповідальності не залежить від волі чи бажання правопорушника. Виходячи з цього можна погодитися з уже висловленим у літературі визначенням державного примусу: це зовнішній вплив на поведінку людей, заснований на організованій силі держави і який забезпечує безумовне ствердження волі держави, що спрямована на виконання норм права.

Приходимо до загального висновку, що сутність юридичної відповідальності має подвійну природу, оскільки, з однієї сторони, збігається із характеристикою загальної соціальної відповідальності, а з іншого боку – відображає особливості її юридично-процесуального характеру.

Узагальнення знань про теоретичну конструкцію юридичної відповідальності, спеціальну методологію та емпіричний матеріал дає можливість запропонувати методикою порівняльно-правового дослідження загальнотеоретичної моделі юридичної відповідальності. Позначена методика охоплюватиме:

– встановлення правових систем, що входять в об'єкт дослідження;

– визначення предмета дослідження (характеристик юридичної відповідальності);

– добірку різнорівневих та якісно-різноманітних методів та засобів передбачуваного або проведеного дослідження;

– визначення кола джерел дослідження, що підлягають вивченню;

– аналітико-синтетичне зіставлення нормативних та теоретичних моделей юридичної відповідальності у різних національних правових системах;

– узагальнення отриманих результатів та вироблення рекомендацій щодо вдосконалення правотворчості, правореалізації та правоінтерпретації в даній сфері;

– оцінку перспектив та напрямів подальших порівняльно-правових досліджень у галузі встановлення та реалізації юридичної відповідальності з урахуванням висновків за підсумками дослідження.

Список використаної літератури:

1. Cooter R. Economic Theories of Legal Liability. *Journal of Economic Perspectives*. 1991. № 5. P. 11–30.
2. Kershen D. L. Legal Liability Issues in Agricultural Biotechnology. *Environmental Liability*. 2002. Vol. 10. № 6. P. 203–216
3. Bastiat F. *The Law (1863)*. Auburn, Alabama : Ludwig von Mises Institute, 2007. 62 p.
4. Hohfeld N. *Fundamental Legal Conceptions as Applied in Judicial Reasoning* Wesley. New Haven : Yale University Press, 1919. 421 p.
5. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посібник. Вид. 10-те, доповнене. Львів : Край, 2008. 320 с.
6. Сердюк І. А. Методологічний аналіз сучасних інтерпретацій поняття «юридична відповідальність». *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2011. № 1. С. 30–35.
7. Іванова О. І. Юридична відповідальність як різновид соціальної відповідальності. *Вісник Академії адвокатури України*. 2012. № 3. С. 21–26.
8. Подорожній Є. Ю. Теоретичні підходи до визначення поняття «юридична відповідальність». *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2014. № 3. С. 6–15.
9. Зелена І. В. Юридична відповідальність: підходи до розуміння. *Юридичний вісник*. 2012. № 2. С. 10–15.

Vashchuk O. S. Trends in the development of scientific knowledge about legal viability in the system of law

Nutrition about the docile of understanding the nature of any legal entity is the main nutrition in the direct understanding of that entity. Among the great number of legal institutions, it is unlikely that there are a lot of such, as they were stuck with the interests of the most important people. One of them is the Institute of Legal Viability. By stretching the rest of the ten years of legal literature, the literature has been enriched with a significant number of works that look at the nutrition of legal evidence.

Whether or not the courts were charged, are charged, and, perhaps, will be blamed, as if they were unlawful and, apparently, they will stosuvan for such an act the visits of the sovereign primus. Legal validity as one of the essential signs of law and the necessary mechanism of yoga dii є one of the most important means of organizing the correct (necessary) enforcement of the attributions of legal norms, the advancement of that nebazhany from the point of view of the law of the behavior of the sub-synopsis.

One of the most significant and collaborative institutions of the modern Ukrainian system of law is the complex international institute of legal expertise, which can be seen from the point of view of both substantive and procedural law. The institution of judgment as a collapsible element of civil law is the system of single, mutually independent normative rethinks and the institution of all systemic authorities. As a storage part of substantive law, a complex inter-institute of legal viability, regardless of all its complexity and importance for the system of law of our state, is practically not achievable, the oskilki more scientific evidence of legal viability was on the zdgaluzevuyu.

The statute has legal validity as an institution of law. The peculiarity of the author's approach is the appointment of the institute from a broad position, which includes both positive and negative aspects. The author shows the signs of the institution of legal viability, obstructs its complex, intergaluzian nature, as well as the regulatory and protective nature.

Key words: legal viability, institute of legal viability, theory of legal viability, positive and negative (retrospective) legal viability.